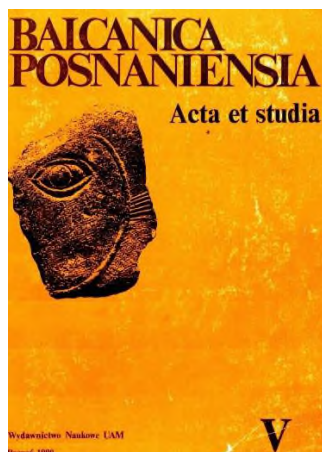

Kolendo Jerzy, *Miejsca kultu religijnego w Novae*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 227–238.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.17>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52696>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama SMickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

MIEJSCA KULTU RELIGIJNEGO W NOVAE

JERZY KOLENDO

ABSTRACT. Kolendo Jerzy, *Miejsca kultu religijnego w Novae* (The place of the religious cult at Novae). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, V, Poznań 1990, Adam Mickiewicz University Press, pp. 227 - 238. ISBN 83-232-0007-6. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

We know only one cult site from Novae (now Svištov, Bulgaria), the headquarters of the First Italian Legion: it is a temple of standards (aedes principiorum or aedes signorum) found in the complex of buildings of the headquarters of the legion (principia). Further information about the temples in Novae are provided by inscriptions devoted to among other things Hygia, Jupiter Douchenus, Quadriviae and Magna Mater.

Jerzy Kolendo, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Institute of Archaeology of the University of Warsaw), ul. Widok 10, 00-023 Warszawa, Polska – Poland.

W badaniach nad miejscami kultu religijnego w Imperium rzymskim decydującą rolę odgrywają źródła bezpośrednie, a więc wszelkiego rodzaju pozostałości samych świątyń. Niestety, nie zawsze występują one w konkretnym materiale archeologicznym pochodzącym z danej miejscowości. Liczba odkrytych świątyń nie pokrywa się też z liczbą miejsc kultu funkcjonujących w starożytności. Często też mamy do czynienia, dzięki znaleziskom archeologicznym i epigraficznym, ze świątyniami anonimowymi, których nie jesteśmy w stanie związać z konkretnym bóstwem.

W niektórych wypadkach o istnieniu świątyni mówi nam pośrednio znalezienie dużego posągu kultowego lub też inwentarza sakralnego związanego z kultem danego bóstwa.

Istotną rolę w badaniach nad miejscami kultu odgrywają też źródła epigraficzne. W wielu wypadkach mówią nam one o samym fakcie budowy, odbudowy czy też przebudowy świątyni konkretnego bóstwa, podając przy tym często datę oraz imię osoby fundatora. Pośrednim dowodem istnienia sanktuarium jakiegoś bóstwa mogą być też wzmianki epigraficzne o jego kapłanach. Naturalnie, teoretycznie należy się tu liczyć z faktem, że kapłan jakiegoś kultu mógł być związany ze świątynią istniejącą w innej miejscowości.

Na niektórych terenach (należy do nich między innymi Mezja Dolna oraz Tracja) istnienie sanktuarium jakiegoś bóstwa jest poświadczone poprzez przedstawienie świątyni z posągami kultowym widoczne na monetach wybijanych przez poszczególne miasta¹.

Większa ilość płytek wotywnych lub ołtarzy wystawionych ku czci jakiegoś bóstwa może też być pośrednim dowodem istnienia świątyni. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z zawodności tego ostatniego kryterium. Często wystawiano dedykację, czy *ex vota*, ku czci jakiegoś bóstwa w świątyni innego. Istniały też miejsca kultu, w których znajdowały się pomniki religijne ku czci różnych bóstw. Mogły one być też umieszczane nie tylko w pomieszczeniach o charakterze religijnym, lecz również i świeckim.

Powyższe uwagi metodyczne, siłą rzeczy dość skrótowe, chciałbym zilustrować materiałem pochodzącym z Novae, twierdzy legionu I Italica oraz miasta cywilnego. Niestety, konkretny materiał źródłowy nie zawsze pozwala na rozróżnienie świadectw odnoszących się do tych dwóch różnych ośrodków².

Znamy bezpośrednio tylko jedno miejsce kultu w Novae. Jest nim świątynia czy raczej kaplica sztandarów (*aedes principiorum* lub *aedes signorum*) znajdująca się w kompleksie budynków komendatury legionu (*principia*). Została ona odsłonięta w czasie prac wykopaliskowych na odcinku XI Sektora Zachodniego. Wnikliwe opracowanie odkrytych pozostałości dał Tadeusz Sarnowski, kierujący eksploracją tego obiektu, zarówno w tymczasowych sprawozdaniach z wykopalisk, jak też i w specjalnych artykułach³. Można się więc ograniczyć tylko do podania najważniejszych informacji o tym obiekcie sakralnym⁴.

Kaplica sztandarów znajdowała się w środku południowego skrzydła *principia*, na osi tej budowli, a zarazem na osi całej twierdzy legionowej. Taka lokalizacja rozstrzyga niejako w sposób automatyczny identyfikację tego pomieszczenia jako *aedes principiorum*⁵. Było to wnętrze o rozmiarach 10,45 m × 14 m, połączone w tyl-

¹ W. Szubert, *Uwagi na temat wizerunków bóstw w ikonografii numizmatycznej Tracji i Mezji Dolnej*, Archeologia XXIV 1973 (1974), s. 163 - 175; idem, *On the Depiction of Sacred Architecture on Coins from Lower Moesia and Thrace*, Archeologia XXIX 1978 (1979), s. 35 - 45; K. Majewski, *Sanktuarium Apollina Kendrisos w Philippopolis w ikonografii numizmatycznej*, Archeologia Polski XVI 1970, s. 257 - 279; wersja francuska: Thracia IV 1977, s. 189 - 206.

² Problem lokalizacji miasta cywilnego (*municipium Novaesium* oraz *canabae*) jest bardzo niejasny. Por. L. Mrozewicz, *Municipium Novae: problem lokalizacji*, w: *Novae — Sektor Zachodni 1976, 1978. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM*, Poznań 1981, s. 197 - 200 oraz cytowana tam literatura.

³ T. Sarnowski, *Komendantstvo na P'rvii italski legion v Nove*, Vekove 5, 1981, s. 34 - 42; por. Z. Tabasz, T. Sarnowski, Archeologia XXIV 1973, s. 124 - 134; XXVI 1975, s. 142 - 152; T. Sarnowski, Archeologia XXVIII 1977, s. 167 - 179; XXX 1979, s. 179 - 199; XXXII 1981, s. 106 - 127; XXXIV 1983, s. 150 - 160; XXXVI 1985, s. 101 - 105. Por. też prace cytowane w przyp. 6 - 9.

⁴ Wykorzystuję tu też notatkę o badaniach w *principia* przygotowaną przez T. Sarnowskiego po kampanii wykopaliskowej 1983 r., za którą składam serdeczne podziękowania.

⁵ O świątyniach sztandarów i *principia* patrz R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers*

nej części z dwoma niewielkimi pomieszczeniami skarbców. Front kaplicy sztandarów zdobiły monumentalne półkolumny. Utwardzone powierzchnie bezpośrednio przed fasadą *aedes principiorum* pozwalają stwierdzić, że stały tam bazy posągów. Jedna taka baza (anepigraiczna) zachowała się zresztą niedaleko fasady świątyni.

Posadzka kaplicy sztandarów była wykonana z *opus signinum*. Jedynie w środku pomieszczenia na powierzchni 4 × 4 m znajdowały się duże płyty wapienne. Ponad posadzkę wystawało na kilkanaście centymetrów w symetrycznym układzie 17 niewielkich kamiennych bloków z prostokątnymi wgłębieniami. Służyły one do umocowania elementów wystroju świątyni. Być może była to podstawa podwyższenia (*suggestus*), na którym stały znaki wojskowe. Ściany kaplicy sztandarów były malowane na kolor ciemnoczerwony, czego dowodem są znajdujące fragmenty tynków. Pewne partie były zdobione sztukaterią. Znalezione w *principia* fragmenty płytek marmurowych z napisami zawierającymi elementy tytułatury cesarskiej oraz słowo *PR[incipia?]*⁶ pozwalają wysunąć przypuszczenie, że wewnątrz świątyni znajdowała się dłuższa inskrypcja. Ze znalezisk dokonanych w świątyni sztandarów, a odnoszących się do okresu jej funkcjonowania, na uwagę zasługuje marmurowa główka cesarza Karakalli reprezentująca wysoki poziom artystyczny⁷.

Datacja budowy kaplicy sztandarów jest skomplikowana. T. Sarnowski, kierujący eksploracją, dopuszcza możliwość, że przed budowlą kamienną *principia* istniała tu konstrukcja drewniane pełniące podobne funkcje. Można stwierdzić też, że kamienne *principia* były przebudowywane w okresie ich użytkowania. Bardzo fragmentarycznie zachowana inskrypcja z tytułaturą cesarską nie pozwala jednak na jednoznaczne ustalenie daty tej przebudowy (może panowanie Septimiusza Sewera). Kres funkcjonowaniu tej budowli jako świątyni położyły jakieś dramatyczne wydarzenia z lat ok. 316/317 (bunt żołnierzy czy napad barbarzyńców?)⁸, które możemy precyzyjnie datować dzięki znalezionym w jednym ze skarbców monetom⁹.

Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastella, Brugg 1958 (odbitka z: *Jahresberichte der Gesellschaft Pro Vindonissa 1956/57 i 1957/58*); H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften* 56, 1975, s. 68 - 78. Por. M. Gawlikowski, *Les principia de Dioclétien („Temple des Enseignes”)*, Palmyre VIII, Warszawa 1984.

⁶ J. Kolendo, *Inskrypcja łacińska z kaplicy sztandarów*, w: *Novae – Sektor Zachodni, 1977. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego*, *Archeologia* XXX 1979 (1981), s. 217 - 219; idem, *Fragmenty inskrypcji łacińskich z Kaplicy Sztandarów*, *Archeologia* XXXII 1981, s. 132 n.

⁷ T. Sarnowski, *Une tête de Caracalla découverte à Novae*, *Archeologia* XXX 1979 (1981), s. 149 - 163; idem, *Mramorna glava na Karakalla ot Nove*, *Arheologija* 22, 2, 1980, s. 35 - 42; idem, *Les effigies impériales dans les forteresses militaires romaines. A propos d'une découverte récente de Novae*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Ges.-Sprachw.* XXXI 2/3 (1982), s. 273 - 275.

⁸ T. Sarnowski, *La destruction des principia à Novae vers 316/317 de notre ère. Révolution militaire ou invasion gothe?*, *Archeologia* XXX 1979 (1981), s. 119 - 128.

⁹ A. Kunisz, *Skarb antoninianów i follisów rzymskich*, *Archeologia* XXX 1979 (1981),

Druga znana archeologicznie świątynia z okolic Novae poświęcona była Dionizowski. Znajdowała się ona w miejscowości Monastira, leżącej w odległości 2,5 km na południe od Novae¹⁰. Odślonięte tu przypadkowo w 1959 r. konstrukcje kamienne łączone zaprawą z gliny zostały zinterpretowane jako pozostałości świątyni Dionizosa ze względu na znalezienie tam dwóch marmurowych płytek z przedstawieniem tego boga. Interpretacja taka musi pozostać w pewnym stopniu hipotetyczna.

Dalszych wiadomości o świątyniach w Novae dostarczają nam dane epigraficzne. Fragmentarycznie zachowana inskrypcja znajdująca się na architrawie, przechowywana w muzeum w Swisztowie, mówi nam o budowie lub dedykacji świątyni Hygii, a raczej – jak można przypuszczać – Asklepiosa i Hygii, przez Witrasiusza Polliona¹¹, legata prowincji Mezji Dolnej w 157 roku¹². Mogła się ona znajdować na terenie odślanianego obecnie szpitala wojskowego – *valetudinarium*¹³, lub też stanowić jakąś niezależną budowlę. Przykładu Asklepiejonu znajdującego się poza terytorium obozu dostarcza nam Lambaesis¹⁴.

Niezależnie od rozwiązania kwestii, gdzie znajdowała się świątynia ku czci Asklepiosa i Hygii, wystawiona lub dedykowana przez Witrasiusza Polliona w 157 r., możemy stwierdzić, że w *valetudinarium* w Novae istniała jakaś świątynia czy kaplica poświęcona bóstwom uzdrawiającym. Znalezione bowiem w murach budowli z portykami, zbudowanej w IV w. na gruzach *valetudinarium*¹⁵, dwie inskrypcje

s. 219 - 225; idem, *Skarb z Novae (Bulgaria) i zagadnienie emisji Konstantyna I i Licyniusza*, Wiadomości Numizmatyczne XXIII 1979, s. 155 - 159; idem, *Le trésor de Novae et la question des émissions balkaniques de Constantin Ier et de Licinius*, w: *Actes du 9ème Congrès International de Numismatique*, Berne 1979, Louvain-La-Neuve, Luxembourg 1981, s. 535 - 542; idem, *Le trésor d'antoniniens et de folles des „principia” de la légion de Novae (Bulgarie)*, Warszawa 1987.

¹⁰ D. Mitova-Džonova, *Svetilište na Dionis kraj Svišov*, Arheologija III 2, 1961, s. 21 - 24.

¹¹ B. Gerov, *Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien*, ANRW II 7, 1979, s. 223, przyp. 72; J. Kolendo, *Le culte des divinités guerisseuses à Novae à la lumière des inscriptions nouvellement découvertes*, Archeologia XXXIII 1982, s. 74 n. Oto ten tekst z uzupełnieniami zaproponowanymi przez B. Gerova: [templum vel sacellum Aesculapi et Hy]giae le(gio) [I Ital(ica) — — [dedic(atum) per T. Vitrasiu(m) Po]llionem I[eg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)].

¹² B. E. Thomasson, *Laterculi praesidium — Moesia, Dacia, Thracia*, Gothoburgi 1977, s. 18 n. O działalności budowlanej Witrasiusza Polliona na terenie całej prowincji patrz Kolendo, *Le culte des divinités...*, s. 75.

¹³ L. Press, *Valetudinarium at Novae*, w: *Akten des 13. Internationalen Limes-Kongresses Aalen, Forschungen und Berichten zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* (w druku).

¹⁴ M. Janon, *A propos de l'Aesclepieum de Lambèse (Numidie)*, w: *Limes. Akten des XI Internationalen Limeskongresses*, Budapest 1977, s. 705 - 719.

¹⁵ L. Press, *The Building with the Porticoes in Novae*, Archaeologia Polona XIV 1973, s. 279 - 295; eadem, *The so-called Portico Building at Novae, Bulgaria*, w: *Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les frontières romaines, Mamaia 6 - 13 septembre 1972*, București - Köln - Wien 1974, s. 143 - 149.

łacińskie ku czci Hygii¹⁶ oraz jedną grecką ku czci Asklepiosa¹⁷. Bardzo prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że zostały one użyte na miejscu przy wznoszeniu murów nowej budowli. Jedna z inskrypcji ku czci Hygii znajdowała się na bazie, na której stał srebrny posązek o wadze 1,514 - 1,555 kg. Należy przypuszczać, że znajdował się on w jakimś zamkniętym pomieszczeniu (świątyni lub kaplicy) w *valedudinarium*. Srebrny posązek Hygii był ufundowany ze składek żołnierzy i wystawiony przez legata legionu¹⁸.

Pośrednie przesłanki świadczą też o istnieniu w Novae świątyni Jowisza Dolicheńskiego¹⁹. Z tego ośrodka znamy trzy świadectwa kultu Jowisza z Doliche²⁰. Wśród nich znajduje się ołtarz z inskrypcją sformułowaną w sposób następujący²¹:

I.O.M.D. Numisius Rufinus opt(io) leg(ionis) I Ital(icae) votum solvit l(iberus) m(erito).

Występuje tu skrót *I.O.M.D.*, który może być dwójako interpretowany: jako inwokacja do Jowisza Dolicheńskiego lub też do Jowisza Depulsora²². Badacze zajmujący się inskrypcjami, w których występował taki skrót, mają zazwyczaj dużo kłopotów z rozstrzygnięciem, czy chodzi tu o świadectwo kultu Jowisza z Doliche czy też Jowisza Depulsora²³. Dla ludzi starożytności nie istniały jednak jakiegokolwiek

¹⁶ Publikacja: Kolendo, *Le culte des divinités...*, s. 65 - 78.

¹⁷ Idem, *Addendum*, w: K. Majewski, *Les recherches archéologiques polonaises de Novae en 1969*, Latomus XXIX 1970, s. 798, pl. 8 = AE 1971, 531; idem, *Archeologia XXII* 1971 (1972), s. 184 n., fig. 108 - 110; idem, *IAI XXXIV* 1974, s. 193 i fig. 5.

¹⁸ *Hygiam ex donis arg(enteam) p(ondo) IIII unc(iis) VII [- - -] M(arcus) Clodius Laetus leg(atus) Aug(usti) f(aciendum) c(uravit)*. Publikacja: Kolendo, *Le culte des divinités...*, s. 65 - 72.

¹⁹ Zagadnienie to analizowałem już szczegółowo. Por. J. Kolendo, *Inscription de l'an 227 en l'honneur de Jupiter Depulsor découverte à Novae*, *Archeologia XIX* 1968 (1969), s. 124 - 128. Tam też dalsza dokumentacja.

²⁰ (1) J. Kolendo, J. Trynkowski, *Inscriptions découvertes au cours des fouilles de l'Expédition Archéologique de l'Université de Varsovie à Novae (Secteur d'Ouest)*, *Archeologia XVI* 1965 (1966) s. 115 - 121, nr 1; AE 1966, 346; V. Najdenova, *The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace*, *Bulgarian Historical Review* 1, 1977, s. 79, nr 2; M. Tačeva-Hitova, *Istorija na iztočnite kultove v Dolna Mizija i Trakija Vv. pr. n.e. - IV v. ot n.e.*, Sofia 1982, s. 345 n., nr V, 1. (2) V. Božilova, w druku. (3) Patrz przypis następny.

²¹ D. Dečev, *Antični pametnici ot b'lgarskite zemi*, GPNBM 1940 - 1941, s. 34 n., nr 1 i fot. 1; AE 1944, nr 14; P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris Rennes 1951, s. 14, nr 9; Kolendo, *Inscription...*, s. 124 - 128 i fig. 21 na s. 139; Najdenova, o.c., s. 79, nr 1; Tačeva-Hitova, o.c., s. 363 n., nr V, 20.

²² H.-G. Pflaum, *Jupiter Depulsor*, w: *Mélanges Isidore Lévy*, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slave XIII 1953 (1955), s. 445 - 460; Kolendo, *Inscription...*, s. 137 - 141; idem, *Juppiter Depulsor. Geneza i charakter jego kultu*, w: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 1969*, III, Warszawa 1971, s. 178 - 191; idem, *Le culte de Jupiter Depulsor et les incursions des Barbares*, ANRW II, 18,2, 1989, s. 1064.

²³ Por. Kolendo, *Inscription...*, s. 125, przyp. 22. Przykładem takiej dyskusji mogą być interpretacje następującego tekstu z Ratiaria w Mezji Superior: *I O M D pro salute Titi Iuli Optati circitoris p(rae)p(ositi) L(ucius) Licinius Terminalis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

problemy ze zrozumieniem tego skrótu. Zawsze znajdowały się jakieś dodatkowe wskazówki pozwalające rozstrzygnąć w sposób nie budzący żadnej wątpliwości, do jakiego bóstwa odnosił się dany skrót. Mogło to być przedstawienie ikonograficzne lub też miejsce wystawienia dedykacji. Ołtarz z napisem *I.O.M.D.* znajdujący się w sanktuarium Jowisza Dolicheńskiego, lub też Jowisza Depulsora, nie budził najmniejszych wątpliwości, do jakiego bóstwa odnosiła się dana dedykacja. Możemy być nawet pewni, że ołtarz z napisem *I.O.M.D.* nie posiadający żadnych przedstawień ikonograficznych musiał znajdować się w świątyni Jowisza Dolicheńskiego lub Jowisza Depulsora.

Badacze zajmujący się inskrypcjami mającymi skrót *I.O.M.D.* przyjmowali zazwyczaj następujące rozwiązania. Jeśli z danej miejscowości pochodziły świadectwa kultu Dolichena, to sądzono, że skrót *I.O.M.D.* odnosił się do Jowisza z Doliche. W wypadku poświęcenia kultu Depulsora skrót *I.O.M.D.* wiązano z Jowiszem Depulsosem. Można więc przyjąć, że ołtarz, który wystawia w Novae Numisius Rufinus *opt(io) leg(ionis) I Ital(icae)* znajdował się w świątyni Jowisza Dolicheńskiego. Kult tego bóstwa jest poświadczony bowiem w Novae przez dwa inne zabytki. Znamy wprawdzie z Novae bazę posągu wystawionego w 227 r. ku czci Jowisza Depulsora²⁴ przez jednego z *primi pili*. Znajdował się on jednak w zespole analogicznych pomników umieszczonych w *principia* przed świątynią sztandarów.

Mamy również pewne przesłanki świadczące o istnieniu w Novae świątyni Izdy. Na znalezionej w 1980 r. przez Ekspedycję Archeologiczną Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza bardzo fragmentarycznej inskrypcji z napisem w czterech liniach, czytamy²⁵ w drugim wierszu *ISI*, a w trzecim wierszu *ENT*. Uzupełnienie *Isi[di]* zaproponowane przez L. Mrozewicza wydaje się dość pewne, zważywszy zwłaszcza, że pierwsza litera jest wyższa od pozostałych. Imię Izdy zostało więc w pewien sposób wyróżnione. Mamy więc w tym tekście pierwsze poświadczenie w Novae kultu bogini egipskiej.

Na szczególną uwagę zasługuje forma inskrypcji. Zachował się fragment pochodzący z lewej krawędzi o rozmiarach: 0,35 m wysokości, 0,33 m szerokości i 0,34 m długości. Powierzchnia pokryta napisem jest lekko wklęsła. Przeprowadzone obli-

Por. Ch. M. Danoff, *Lateinische Inschriften aus Nordwestbulgarien*, *ÖJh Beiblatt XXXI* 1938 kol. 101 n., nr 5, fig. 32; AE 1938, nr 91; Merlat, o.c., s. 40 n., nr 44; L. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1966, s. 86, nr 32; M. P. Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden 1978, s. 52 n., nr 52. Ch. M. Danov oraz M. P. Speidel skłaniają się do wniosku, że jest to dedykacja ku czci Jowisza Depulsora. Zważywszy jednak, że z Ratiarii pochodzą jeszcze cztery inne świadectwa epigraficzne kultu Jowisza Dolicheńskiego, należy konsekwentnie przyjąć, że diskutowany tu zabytek bez wątpienia odnosi się do tego bóstwa. Por. zestawienie inskrypcji ku czci Jowisza Dolicheńskiego z Ratiarii — Merlat, o.c., s. 40 - 42, nr 42 - 46; Zotović, o.c., s. 85 - 87, nr 30 - 34.

²⁴ Kolendo, *Inscription...*, s. 117 - 144; AE 1972, nr 526.

²⁵ L. Mrozewicz, *Inskrypcje łacińskie*, *Archeologia XXXIII* 1982, s. 196.

czenia oraz rekonstrukcja rysunkowa²⁶ pozwalają stwierdzić, że blok z inskrypcją miał co najmniej 1,71 m szerokości. Powierzchnia pokryta napisem miała co najmniej 1,77 m długości, a promień łuku krzywizny wynosił 1,21 m. Na uwagę zasługuje też liternictwo napisu. Litery wysokości 7,5 cm znajdują się w dość dużej odległości od siebie. Rozmiary bloku oraz lekko wklęsła powierzchnia pokryta napisem wykluczają, żeby była to baza posagu Izdy. Musimy więc mieć tu do czynienia z fragmentem architektonicznym pochodzącym ze świątyni Izdy²⁷. Napis, dość rozbudowany, znajdował się w niszy w silnie rozczłonkowanej fasadzie.

Bardzo pośrednie przesłanki mówią nam też o istnieniu w Novae, a ściślej za jego murami, jakiejś świątyni, kapliczki czy też okręgu kultowego poświęconego Quadriviae. Znamy bowiem dwa małe ołtarzyki²⁸ wystawione ku czci tych bogiń opiekujących się rozstajami czterech dróg. Podobieństwo rozmiarów ołtarzy, rodzaju użytego kamienia oraz liternictwa pozwala wysunąć przypuszczenie, że wyszły one z jednego warsztatu kamieniarskiego produkującego między innymi na potrzeby wiernych wystawiających ołtarze w sanktuarium Quadriviae. Ta kapliczka lub okrąg kultowy bogiń opiekujących się rozstajami czterech dróg znajdowała się najprawdopodobniej na zachód od Novae. Do takiego wniosku prowadzić może analiza miejsca znalezienia dwóch ołtarzy ku czci Quadriviae. Jedna z tych inskrypcji, odkryta przez ekspedycję poznańską, została wtórnie użyta w murze bramy zachodniej w Novae, druga zaś — znaleziona przez badaczy bułgarskich — w murach późnej budowli znajdującej się w rejonie Forum. Można więc przypuszczać, że dostały się one z sanktuarium położonego na zachód od zachodniej bramy Novae. Jedna z tych dróg, którymi opiekowały się Quadriviae, prowadziły do Novae, druga na zachód, w kierunku dzisiejszego Swisztowa, trzecia na południe, a czwarta, bardzo krótka, na północ w kierunku Dunaju. Możliwa jest też trochę odmienna rekonstrukcja przebiegu tych dróg (np. dwie drogi idące w kierunku południowego zachodu i południowego wschodu).

Na podstawie odmiennych już przesłanek możemy stwierdzić istnienie w Novae świątyni Magna Mater. Poświadczony jest bowiem epigraficznie kapłan tej bogini oraz kolegium *dendrophori* i *dumopireti*²⁹. To ostatnie, jak starałem się wykazać

²⁶ Obliczenia i rekonstrukcje wykonał mgr inż. arch. W. Klinger z Politechniki Gdańskiej.

²⁷ Bardzo mało prawdopodobne jest przypuszczenie, że byłby to monumentalny grobowiec kapłana lub kapłanki Izdy.

²⁸ L. Mrozewicz, *Inskrypcje łacińskie, w: Novae — Sektor Zachodni 1976, 1978, Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM*, Poznań 1981, s. 132 n. i fig. 56; idem, *Inskrypcje łacińskie z Novae*, *Archeologia* XXXI 1980 (1982), s. 160 n., fig. 3 i 4; idem, *Quadriviae in Novae*, *Eos* LXXIII 1985, s. 167 - 169; L. Valerius *Iucundus Quad(riviis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(eritis)*. Drugą inskrypcję z wykopalisk bułgarskich publikuje V. Božilova (przygotowane do druku). Kult Quadriviae jest poświadczony w Mezji Dolnej jeszcze przez inskrypcję z Oescus — CIL III 12349.

²⁹ G. Kazarov, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, A. A 1927, kol. 342 - 344, nr 26, fot.

w oddzielnym artykule³⁰, nie miało nic wspólnego z kultem azjatyckiej bogini Anaitis, lecz było stowarzyszeniem czczącym Magna Mater.

Przeprowadzone powyżej analizy świadczyć mogą o istnieniu w Novae prócz świątyni sztandarów również jednej lub dwóch świątyń Asklepiosa i Hygii, świątyni Dolichenusa, Izdy, Magna Mater oraz Quadriviae. W najbliższych okolicach Novae istniała świątynia Dionizosa. Ze względu na liczbę świadectw kultu Mitry należałoby przyjąć istnienie w Novae *mitreum* lub nawet *mitreów*³¹.

Nie wszystkie jednak ołtarze lub płytki wotywnie musiały pochodzić z oddzielnych świątyń poszczególnych bóstw. Z terenu Mezji Dolnej i Tracji znamy szereg przykładów, kiedy w sanktuarium jakiegoś bóstwa znajdowały się również dedykacje wystawiane innym bóstwom³².

Novae dostarcza bardzo ciekawego przykładu, kiedy to w jednym miejscu kultu umieszczano ołtarze i posągi wznoszone ku czci różnych bóstw. Chodzi o zespół ołtarzy i baz posągów wystawianych przez *primi pili*. Kiedy analizowałem ten zespół zabytków w artykule opublikowanym w tomie XXXI „Archeologii” z 1980 r.³³, to znaleźliśmy sześć tego typu inskrypcji. Ekspedycja archeologiczna Uniwersytetu

26 = AE 1929, nr 120; L. Deubner, *Dumopireti*, JDI 1929, s. 132 - 136; idem, *Dumopireti* A A 1929, kol. 480; J. Zingerle, *Dumopireti*, w: *Serta Hoffileriana*, Zagreb 1940, s. 233 - 235; S. Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, Skrifter Utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XL 1946, s. 1 - 7. 219 n.; Tačeva-Hitova, o.c., s. 120 n., nr II 4. Por. też przyp. następny.

³⁰ J. Kolendo, *Dumopireti — zagadkowe stowarzyszenie religijne poświadczane w jednej z inskrypcji z Novae*, Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, III, Poznań 1984, s. 233 - 241.

³¹ (1) Inskrypcja mitraistyczna: D. Detschew, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, ÖJh Beiblatt XXXI 1939, kol. 130 - 132 i fig. 152; H. Nesselhauf, *Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, Epigraphica I 1939, s. 334 (uzupełnienia tekstu) = AE 1940, 100; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, Hague Comitiss 1960, s. 356, nr 2268 - 2269 (nie zna istotnych uzupełnień Nesselhaufa). (2) Inskrypcja ku czci Invicto: S. Stefanov, IBAI V 1928/29, s. 334; I. Velkov, IBAI V 1928/29, s. 374; G. Kazarov, ÖJh Beiblatt XXVII 1932, kol. 121, nr 6 i fig. 57; AE 1932, 53; Vermaseren, o.c., s. 357, nr 2271. (3) Płytką wotywną: G. Kazarov, IBAI II 1911, s. 57, nr 8 = Vermaseren, o.c., s. 356, nr 2267. (4) Płytką wotywną: ÖJh Beiblatt XIX - XX 1919, kol. 50, nr 7 i fot. 33; Vermaseren, o.c., s. 357, nr 2270. (5) Płytką wotywną: Kazarov, IBAI I 1921 - 1922, s. 144, nr 2. (6) Fragment płytki z inskrypcją znaleziony w czasie wykopalisk bułgarskich: *ineditum*. Płaskorzeźba odkryta w bramie południowej Novae, którą V. Najdenova uważa za zabytek mitraistyczny (przedstawienie jednego z dadoforów), pochodzi, jak wykazała A. Sadurska, z grobowca (przedstawienie geniusza z pochodnią). Por. V. Najdenova, *Nov mitraističen pametnik ot Nove*, Archeologija XV 4, 1973, s. 45 - 50.

³² W sanktuarium Asklepiosa i Hygii w Glava Panega znajdowały się również płytki ku czci Jeżdźca Trackiego, Diany, Wenus oraz Nimf — IG Bulg. II 549 - 569. W sanktuarium Zeusa i Hery w Cavistorium (Koprilovci) znaleziono płytki ku czci Apollina, Bakchusa, Herkulesa, Merkurego, Hekaty, Pana i Jeżdźca Trackiego. G. I. Kazarov, *Svetilište na Zeusa i Hera pri Koprilovci (Kjustendilska)*, IBAI IV 1914, s. 80 - 112, zwłaszcza 103 - 105.

³³ J. Kolendo, *Le rôle du primus pilus dans la vie religieuse de la legion. En rapport avec quelques inscriptions des principia de Novae*, Archeologia XXXI 1980 (1982), s. 49 - 60.

im. Adama Mickiewicza odkryła³⁴ jeszcze jedną bazę posągu, którą wystawił w roku 184 L. Maximius Gaetulicus pochodzący z Vienna w Galii Narbońskiej.

Chciałbym też dać tu nowe uzupełnienie znanej już od dawna inskrypcji³⁵, którą proponuję czytać w sposób następujący: *Lunae sac(rum) C(aius) Tullius C(ai) f(ilius) Col(lina tribu) Apollinaris Scythop(oli) p(rimus) p(ilis) Aquil(ae) leg(ionis) I Ital(icae) d(ono) d'(edit)*. Dotychczas rozumiano drugą część tej inskrypcji, idąc za pierwszym wydawcą, zupełnie odmiennie: ...*Scythop(oli) P(rovinciae) P(alaestinae) aquil(ifer) leg(ionis) I Ital(icae) d(ono) d(edit)*³⁶.

Przyjrzyjmy się jeszcze raz tym pomnikom wznoszonym przez *primi pili* w Novae, uwzględniając nowe zabytki³⁷. Znamy cztery ołtarze i cztery bazy posągów wystawione przez *primi pili*. Ołtarze były dedykowane: *Bono Eventui* w 182 r. (dwa zabytki, które wznosi ten sam *primus pilus*), *Libero Patri* oraz *Lunae*. Bazy posągów były wznoszone *Victoriae Pantheae* w 184 r., *Signum originis*, czyli, jak sądzę, przedstawieniu wilczycy kapitolńskiej w 208 r.³⁸, *Dis militaribus*, *Genio*, *Virtuti*, *Aquillae sanc(tae) Signiaquae leg(ionis) I Ital(icae) Severianae* w 224 r. i *Iovi Depulsori* w 227 r. Możemy stwierdzić, że początkowo *primi pili* wystawiali ołtarze, a później – bazy posągów. Zmiana ta nastąpiła w 183 lub w 184 r., jak to obecnie wiemy po odkryciu bazy wystawionej *Victoriae Pantheae*. Co więcej, baza ta jest mniejsza niż inne bazy wzniesione w latach 208, 224 i 227. Możemy więc obserwować ciekawą ewolucję. Początkowo *primi pili* wystawiali ołtarze, a później znacznie większe i droższe posągi z bazami. Ma też miejsce rozbudowa tekstu. Pomniki wystawiane przez *primi pili* miały charakter częściowo oficjalny. Były one dedykowane przez legatów legionu lub też namiestników prowincji i legatów legionu.

³⁴ L. Mrozewicz, *Inskrypcje łacińskie z Novae*, Archeologia XXXV 1984, s. 142 - 146.

³⁵ D. Detschew, *Kleine Funde aus Bulgarien*, ÖJh Beiblatt XXX 1937, kol. 65 - 67 i fot. nr 40 = AE 1937, nr 97.

³⁶ Za interpretacją *PP* jako *p(rovincia) P(alestina)* mogłoby przemawiać wiele analogii pochodzących z różnych części Imperium rzymskiego. Por. przykładowo CIL III 4035 – *p(rovincia) P(annonia) S(uperior)*; CIL VIII 12039 – *p(rovincia) A(frica)*; CIL VIII 18323 – *p(rovincia) N(umidia)*; CIL XIII 1847 – *p(rovincia) L(ugdunensis)*. Teksty te pochodzą jednak z terytorium prowincji, których nazwa występuje w skrócie i dlatego ich rozwiązanie było jasne. Gdyby w inskrypcji z Novae skrót *PP* miał określać, że Scythopolis znajdował się w *p(rovincia) P(alestina)*, to byłoby to wyjaśnienie zupełnie niezrozumiałe. Gdy jeden z *primi pili* chciał określić, że jego rodzinne miasto – *mu(nicipium) Horreum Margense* – znajduje się w prowincji Moesia Superior, to nazwę tę podał w formie rozwiniętej. Por. CIL III 6224 = 7591; J. Kolendo, *Études sur les inscriptions de Novae*, Archeologia XVI 1965 (1966), s. 138, nr 3 = AE 1966, 355. Warto też zwrócić uwagę, że analogią do zwrotu: *p(rimus) p(ilus) Aquil(ae) leg(ionis) I Ital(icae) d(ono) d(edit)* może być tekst niedawno znalezionej inskrypcji z Novae z roku 208, gdzie czytamy: *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) I Ital(icae) Aquilae d(ono) d(edit)*. Por. L. Mrozewicz, *Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille, nouvellement découverte à Novae*, Archeologia XXVIII, 1977 (1978), s. 117 - 124 oraz artykuły cytowane w przypisie 38.

³⁷ Streszczam tu, częściowo modyfikując oraz uzupełniając w wyniku nowych odkryć, mój artykuł cytowany w przyp. 33.

³⁸ Kolendo, *Le rôle...*, s. 53. Odmiennie L. Mrozewicz, *Origo felicissimorum temporum à Novae*, Archeologia XXXI 1980 (1982) s. 111 n.

Dlaczego *primi pili* wystawiali duże, a więc i kosztowne pomniki o charakterze oficjalnym? Można przypuszczać, że był to pewnego rodzaju obowiązek wynikający z istniejących zwyczajów. Jeżeli jeden *primus pilus* wystawił bazę z posągami, to jego następca był moralnie zobowiązany zrobić to samo. Trzeba też pamiętać, że stanowisko *primus pilus* musiało być bardzo wysoko cenione ze względu na możliwość dalszego awansu. Wzniesienie pomnika religijnego przez *primus pilus* było więc jednocześnie manifestacją jego sukcesu życiowego. Stąd też mogła rodzić się chęć dorównania poprzednikom, a nawet ich przewyższenia pod względem okazałości pomnika. Wystawianie pomników religijnych przez *primi pili* było więc nie tylko pewnym obowiązkiem narzuconym przez tradycję, lecz również wynikało ze specyficznej sytuacji życiowej tych wojskowych.

Analizując dedykacje wystawiane przez *primi pili* w Novae możemy stwierdzić pewną tendencję do oryginalności w wyborze czczonych bóstw. O ile możemy sądzić na podstawie tak krótkiej serii, bóstwa, którym poszczególni *primi pili* wznosili pomniki, nie powtarzały się. Co więcej, za wyjątkiem Liber Pater oraz Dii Militares, czczone bóstwa nie należały do kategorii najbardziej popularnych na terenie państwa rzymskiego.

Pomniki religijne wystawiane przez *primi pili* w Novae są bardzo do siebie podobne, zarówno z punktu widzenia pewnych koncepcji religijnych, jak też i formularza inskrypcji. Można więc przyjąć, że ten tak homogeniczny zespół inskrypcji znajdował się w jednym miejscu. Już w roku 1895 A. von Domaszewski³⁹ wysunął przypuszczenie, że dedykacje religijne wystawione przez *primi pili* w Novae pochodzą ze świątyni sztandarów. Przypuszczenie takie jest bardzo przekonujące, zważywszy na rolę *primi pili* w organizacji życia religijnego legionu. Trzeba pamiętać, że to właśnie *primus pilus* miał pod swoją opieką *aedes principiorum*, w której były przechowywane *aquila* i *signa legionis*. Pomniki religijne wzniesione przez *primi pili* powinny więc znajdować się w najbliższym sąsiedztwie tej kaplicy sztandarów, na dziedzińcu wewnętrznym *principia*, który w Novae miał, w świetle wyników dotychczasowych badań, ca 58 m długości i prawdopodobnie 16 m szerokości.

Można nawet stwierdzić, że bazy posągów wystawionych przez *primi pili* w latach 208, 224 i 227 znajdowały się koło muru przy zachodniej stronie dziedzińca wewnętrznego *principia* lub też po stronie północnej, na wprost kaplicy sztandarów. Pomniki starsze znajdowały się bliżej *aedes*, młodsze zaś – dalej. Do takiego wniosku prowadzi obserwacja, iż bazy posągów były zapisane z dwóch stron: frontowej i prawej. Ta ostatnia strona, gdzie znajdowała się data dedykacji, widoczna była właściwie bardzo krótko, zanim następny *primus pilus* nie wystawił obok swojego pomnika. Jak jednak wytłumaczyć fakt, że pomnik wzniesiony w 227 r. ku czci Jowisza Depulsora miał bazę zapisaną z trzech stron? Najbardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem byłaby hipoteza, że stał on koło jakichś drzwi prowadzących na dziedziniec

³⁹ A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 14, 1895, s. 17, przyp. 74.

wewnętrzny *principia*. Dzięki temu mógł być również widoczny napis znajdujący się na lewej stronie bazy, która zazwyczaj była zasłonięta wystawionym już wcześniej pomnikiem.

Na dziedzińcu wewnętrznym *principia* znajdowały się również ołtarze wznoszone przez *primi pili*. Do takiego wniosku prowadzi nie tylko związek tych oficerów z *aedes principiorum*. Należy pamiętać, że trzy pomniki religijne wzniesione przez *primi pili* pochodzą z dawnej kolekcji gen. N. Mavrosa, która obecnie znajduje się w muzeum w Bukareszcie. Do zbiorów tych weszło wiele inskrypcji zgromadzonych w czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1828 - 1829 r. na południowym brzegu Dunaju, między innymi w Novae⁴⁰. Są to dwa ołtarze (ku czci Bonus Eventus oraz Liber Pater) i jedna baza posągu wystawiona w 224 r. ku czci Dii Militares. Trudno byłoby przypuszczać, że ludzie, którzy gromadzili zabytki epigraficzne dla gen. Mavrosa, znaleźli w różnych miejscach ruin Novae akurat trzy inskrypcje wzniesione przez *primi pili*. Musiały one być znalezione razem w ruinach *principia* zniszczonych około 316 - 317 r.

Możemy więc w pewnym stopniu zrekonstruować ogólny wygląd dziedzińca wewnętrznego *principia* w Novae będącego specyficznym miejscem oficjalnego kultu. Wznosił się tam przy ścianach szereg ołtarzy oraz posągów wystawianych przez *primi pili*. Możemy pokusić się o oszacowanie górnej granicy liczby stojących tam posągów. Zważywszy, że *primi pili* pełnili swe funkcje dość krótko, zazwyczaj przez jeden rok, należy przypuszczać, że od 184 r., kiedy to wzniesiono pierwszą bazę z posągiem, do katastrofy 250 r. związanej z najazdem Gotów, wystawiono prawdopodobnie ok. 66 pomników⁴¹, z czego znamy tylko cztery. Do tego dochodziły jeszcze wznoszone przed 184 r. ołtarze.

Powyżej przeprowadzone analizy przekazów mówiące o miejscach kultu w Novae świadczą, że w badaniach tych nie można ograniczyć się tylko do źródeł archeologicznych. Ogromną rolę odgrywają również inskrypcje. Ich wykorzystanie nie może sprowadzać się jednak tylko do analizy samego tekstu. Konieczne jest poddanie zabytków epigraficznych również analizie archeologicznej. Forma kamienia, na którym znajduje się napis, oraz miejsce jego znalezienia mogą dostarczyć nowych danych dla jego interpretacji. Konieczne jest również stawianie pytania, gdzie były umieszczone w starożytności analizowane przez nas napisy. Tylko przy stosowaniu tego typu zabiegów źródłowych można było powiększyć listę znanych z Novae miejsc kultu.

⁴⁰ Kolendo, *Étude sur les inscriptions...*, s. 138, przyp. 90; idem, *Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la Tétrarchie*, Eirene V 1966, s. 142; idem, *Découvertes d'inscriptions grecques pendant la guerre russo-turque, 1828 - 1829*, Archeologia XVIII 1967 (1968), s. 51.

⁴¹ Nie można wykluczyć, że było ich trochę mniej. *Primus pilus* mógł piastować swą funkcję dłużej niż jeden rok. Mogły też mieć miejsce jakieś wypadki losowe, które przeszkodziłyby wystawieniu pomnika.

Addendum

Badania i odkrycia archeologiczne po 1983 r., kiedy został napisany ten artykuł, poważnie wzbogaciły naszą wiedzę o miejscach kultu religijnego w Novae. Odkryto między innymi dwie bazy wzniesione przez *primi pili* ku czci Marsa z przydomkiem Victor i ku czci Bonus Eventus. Por. J. Kolendo, *Un chevalier de Cirta dans une inscription de Novae (Mésie Inférieure) découverte en 1987*, w: *Africa romana. Atti del V convegno di studio. Sassari, 11 - 13 dicembre 1987*, Sassari 1988, s. 375 - 381; idem, *Les nouvelles inscriptions des primi pili de Novae*, *Archeologia XXXIX* 1988, s. 91 - 103.

W 1984 r. zostało odkryte małe *mitreum* na zewnątrz twierdzy obozowej w Novae. Wzmianka o tym odkryciu — V. Najdenova, *Mithraism in Lower Moesia and Thrace*, *ANRW*, II 18, 2 (1989), s. 1421.

THE PLACE OF THE RELIGIOUS CULT IN NOVAE

Summary

The place of cult in the Roman Empire may be studied not only thanks to the remains of the temples themselves. Enormous role is also played by epigraphic sources telling directly or indirectly about the existence of a temple of some deity in a concrete place. Also the greater number of votive slabs and altars erected to worship some deity may be an evidence of existence of a temple in some cases.

Directly, we know only one place of cult in Novae. It is a temple of the standards (*aedes principiorum* or *aedes signorum*) found in the complex of headquarters of the legion (*principia*). It was uncovered during the excavation work conducted by the Archaeological Expedition of the University of Warsaw. The second temple of Dionysos which was archaeologically evidenced was found in Monastira located two and a half kilometers south of Novae.

Further information about the temple in Novae is provided by epigraphic data. Fragmentary inscription on the architrave tells about the construction of the temple of Hygia, and as it may be supposed, of Asclepios and Hygia, by Vitrasius Pollio, the legate of the province of the Lower Moesia in 157. This temple might be found in the area of the military hospital (*valetudinarium*) or be some separate building. Three inscriptions to worship Hygia and Asclepios come from the temple of *valetudinarium*. The inscription *I O M D* may be an indirect evidence of existence of the temple of Juppiter Dolichenus in Novae. We also have epigraphic texts telling indirectly about the existence of the temple of Isis, *Quadriviae* and *Magna Mater*.

Novae also provides an interesting example when in one place of the cult there were altars and statues erected to worship different deities. We know a complex of four altars and four bases of statues erected by *primi pili*. They are very similar to each other both from the point of view of certain religious conceptions and from the point of view of the form of inscriptions. One may suppose that the religious monuments erected by *primi pili* were found in the closest neighbourhood of the chapel of standard on the internal yard of the *principia*.